

Pobożność maryjna w ujęciu Josepha Ratzingera/Benedykta XVI

Marian Devotion in the View of Joseph Ratzinger/Benedict XVI

PAWEŁ BORTO

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, pawel.borto@kul.pl

Streszczenie: Artykuł przedstawia rozumienie pobożności maryjnej i jej teologiczne uzasadnienie w ujęciu Josepha Ratzingera/Benedykta XVI. Podstawą dla prowadzonych analiz były przede wszystkim teksty mariologiczne o charakterze systematycznym, jak i wybrane wypowiedzi Benedykta XVI. Przeprowadzona analiza wykazała, że zagadnienie pobożności maryjnej J. Ratzinger ściśle łączył z refleksją mariologiczną. Tę zaś zawsze rozwijał w ścisłym związku z tajemnicą Objawienia oraz z zachowaniem właściwej równowagi między mariologią chrystotypiczną a eklezjotypiczną. Jednocześnie w poglądach Ratzingera na rolę pobożności maryjnej zaszła pewna zmiana. Początkowy dystans wobec pewnych form pobożności maryjnej ustąpił postawie docenienia tej pobożności. Wnioski z przeprowadzonej analizy pozwalają stwierdzić, że proponowany przez Ratzingera model pobożności maryjnej ściśle wiąże się z logiką Objawienia i autentyczną czcią oddawaną Bogu, wypływa z lektury Pisma Świętego, pozostaje wierny treściom dogmatów maryjnych oraz wskazuje na Maryję jako doskonałą uczennicę Pana i uosobienie Kościoła. O ile wnioski te zostały wskazane już w innych publikacjach, to należy podkreślić, że w poglądach bawarskiego teologa trzeba uwzględnić pewną ewolucję. Poglądy te bowiem cechuje wprawdzie pewien *constans*, ale z czasem w twórczości Ratzingera dochodzi do głosu większa uwaga poświęcona praktykowaniu pobożności maryjnej. Jest ona postrzegana nie tylko jako wyraz posłuszeństwa słowom Pisma (por. Łk 1,48), ale w przeżywanie tajemnicy Boga i Kościoła wnosi wymiar osobowy, pozwala docenić lokalne tradycje i związaną z nimi cześć okazywaną Maryi oraz uczy, że spotkanie z Bogiem domaga się również zaangażowania serca, które także poznaje.

Słowa kluczowe: Joseph Ratzinger, Benedykt XVI, mariologia, pobożność maryjna, teologia

Abstract: The article presents an understanding of Marian devotion and its theological justification as seen by Joseph Ratzinger/Benedict XVI. The basis for the analyses carried out was primarily systematic Mariological texts, as well as selected statements of Benedict XVI. The analysis carried out showed that the issue of Marian devotion to J. Ratzinger is closely connected with Mariological reflection. This Mariological reflection he always developed in close connection with the mystery of Revelation and with the right balance between christotypical and ecclesiotypical Mariology. At the same time, there was a certain change in Ratzinger's views on the role of Marian devotion. The initial distance from certain forms of Marian devotion gave way to an attitude of appreciation for this devotion. The conclusions of the analysis allow us to summarize that the model of Marian piety proposed by Ratzinger is closely connected with the logic of Revelation and authentic reverence for God, flows from the reading of Scripture, remains faithful to the content of Marian dogmas, and points to Mary as the perfect disciple of the Lord and the personification of the Church. While these conclusions have already been indicated in other publications, it should be emphasized that a certain evolution must be taken into account in the views of the Bavarian theologian. While a certain constancy characterizes these views, over time, greater attention to the practice of Marian devotion emerges in his work. It is seen not only as an expression of obedience to the words of Scripture (cf. Luke 1:48), but brings a personal dimension to experiencing the mystery of God and the Church, allowing one to appreciate local traditions and veneration shown to Mary, and teaches that an encounter with God also demands the involvement of the heart.

Keywords: Joseph Ratzinger, Benedict XVI, Mariology, Marian devotion, theology

Spotkanie z myślą teologiczną Josepha Ratzingera i później Benedykta XVI uświadcza – jak zauważa Tracey Rowland – że właściwe jej znaczenie może być odczytane nie tyle poprzez wychwycenie charakterystycznych idei, które wniósł on w teologię, ale przede wszystkim poprzez zrozumienie całej organicznej struktury tej myśli. Dopiero uwzględnienie również tego wymiaru pozwala uchwycić znaczenie tej myśli dla Kościoła (Rowland 2008, 147).

W nawiązaniu do tej opinii postanowiono w niniejszym artykule ukazać, w jaki sposób rozumiał pobożność maryjną i jakie teologiczne uzasadnienie widział dla niej Ratzinger, a później Benedykt XVI. Opracowanie tego zagadnienia nie jest całkowicie nowe. Mariologiczną myśl Ratzingera i Benedykta XVI omawiano wielokrotnie i z różnych perspektyw. Można tu przywołać artykuł Teofila Siudego (2007), w którym znajduje się dość syntetyczne omówienie tej myśli i jej związku z pobożnością maryjną. Wśród kolejnych opracowań należy przywołać artykuł Adama Wojtczaka (2014), w którym znaleźć można podsumowanie dotychczas wydanych publikacji polskich i zagranicznych poświęconych mariologii bawarskiego teologa. Wojtczak, omawiając myśl Ratzingerowską, koncentruje się przede wszystkim na nauczaniu Benedykta XVI. Należy wreszcie wskazać publikację Sławomira Zatwardnickiego (2023), która jednakowoż omawia mariologię Ratzingera z perspektywy relacji doktryny maryjnej do rzeczywistości Objawienia.

Wspomniane publikacje nie koncentrują się więc na rozumieniu pobożności maryjnej bawarskiego teologa i późniejszego papieża oraz pomijają chronologiczny wymiar dojrzenia tej myśli. Tymczasem sam Ratzinger mówił w wywiadzie z Vittorio Messori o pewnej ewolucji, która w nim się dokonała. O ile bowiem jego pobożność maryjna jako dziecka była kształtowana tradycyjnie i wyrażała się poprzez modlitwę różańcową oraz pielgrzymki do miejsc kultu maryjnego, to jako młody teolog pod wpływem ruchu liturgicznego, akcentu położonego na dialog ekumeniczny oraz pobożności charakterystycznej dla ducha niemieckiego, a więc mniej otwartej na wymiar emocjonalny, zaczął się odnosić do pobożności maryjnej i jej tradycyjnych wyrazów (jak choćby słynnej formuły *de Maria numquam satis*) z pewną rezerwą, powodowaną trudnością z jej uzgodnieniem z tym, co wносиły prądy odnowy teologicznej odwołujące się do Biblii i ojców Kościoła (Ratzinger and Messori 2017, 111–12). W późniejszym wywiadzie dodał, że im jest starszy, tym bardziej postać Matki Bożej staje się dla niego ważna i bliska (Ratzinger and Seewald 2017, 637).

Stąd w niniejszym opracowaniu zostanie ukazane, w jakim znaczeniu w całościowo spójnej myśli mariologicznej Ratzingera/Benedykta XVI można mówić o zmianie przynajmniej większą rolę pobożności maryjnej oraz jakie teologiczne racje do tego się przyczyniły. Wybór tego zagadnienia wydaje się o tyle interesujący, że chodzi o teologa, który całą swą pobożność kształtował w nieustannym dialogu z refleksją teologiczną, a z drugiej strony był świadkiem sporów obejmujących szereg zagadnień ściśle powiązanych z pobożnością maryjną, jak choćby tych dotyczących

kształtu mariologii, miejsca Maryi w kulcie chrześcijańskim, znaczenia tradycyjnej pobożności maryjnej itp.

Dla przedstawienia całościowego rozumienia przez Ratzingera/Benedykta XVI pobożności maryjnej i jej roli w życiu wiary w pierwszym kroku omówione zostanie jego spojrzenie na mariologię i związaną z nią pobożność maryjną, z uwzględnieniem chronologii w kształtowaniu się tej refleksji. W kolejnym kroku zostanie wskazane, w jaki sposób wspomniany autor sytuuje refleksję mariologiczną i związaną z nią pobożność maryjną w całokształcie wiary w Boga i Chrystusa oraz chrześcijańskiego kultu. W ostatnim kroku podjęta zostanie refleksja nad tym, jak bawarski teolog i później papież rozumiał rolę pobożności maryjnej w życiu Kościoła.

W wyborze tekstów Ratzingera zasadniczym punktem odniesienia będą prace poświęcone mariologii jako wyrażające myśl mariologiczną w sposób najbardziej systematyczny. Ponieważ myśl Benedykta XVI została wystarczająco omówiona w artykule Wojtczaka (2014), w niniejszym opracowaniu, ze względu na ograniczone jego ramy, zostaną przywołane inne wybrane teksty Benedykta XVI, zwłaszcza te odnoszące się do rozumienia roli pobożności maryjnej.

1. Refleksja mariologiczna Josepha Ratzingera i jego spojrzenie na pobożność maryjną

Zasadniczą treść myśli mariologicznej Ratzingera wyrażają przede wszystkim dwie jego publikacje. Są to: *Die Tochter Zion. Betrachtungen über den Marienglauben der Kirche* (Einsiedeln: Johannes Verlag 1977) oraz teksty zamieszczone w książce wydanej wraz z Hansem Ursem von Balthasarem *Maria – Kirche im Ursprung* (Einsiedeln: Johannes Verlag, pierwsze wydanie 1980, wielokrotnie wznawiane w poszerzonych wersjach). Więcej informacji na temat tekstów mariologicznych Ratzingera zamieszczono w tekście przygotowanym przez Wydawcę (Góźdz i Górecka 2022, 520–24).

Wyrażona w nich myśl mariologiczna Ratzingera ukształtowała się w kontekście sporu między dwiema głównymi koncepcjami uprawiania mariologii, czyli mariologii „chrystotypicznej” i „eklezjotypicznej”¹. Pierwsza z tych koncepcji, mocno związana z tzw. Ruchem Maryjnym, nawiązywała jeszcze do ogłoszonych dogmatów o niepokalanym poczęciu oraz wniebowzięciu Najświętszej Maryi Panny. Koncentrowała się ona na szczególnych przywilejach, jakimi cieszy się Maryja, i czyniła to, wzorując się na sposobie, w jaki ukazywano jedyność oraz szczególny charakter Osoby Chrystusa. Ten typ refleksji sprawiał, że mariologia ta była bardziej spekulatywna, dogmatyczna, skupiona na szczególnych tytułach Maryi i „stawiała Maryję

¹ Terminologię tę wprowadził do słownika teologicznego w 1958 r. w swoim referacie wygłoszonym na kongresie mariologicznym w Lourdes palotyn Heinrich Köster (por. S. C. Napiórkowski 1993, 19–36).

obok Chrystusa” (Menke 2002, 14). Jego przedstawicielami byli przede wszystkim teologowie neoscholastyczni oraz związani z XX-wiecznym ruchem maryjnym².

Drugi typ refleksji nad misterium Maryi, określane jako eklezjotypiczna, cechował się tym, że podkreślał ścisłą więź Maryi ze wspólnotą Kościoła oraz ukazywał Ją jako Tę, w której tajemnica Kościoła wypełniła się w sposób doskonały – jako pierwszą uczennicę Chrystusa. Była to mariologia mocniej powiązana z ujęciem biblijnym oraz egzystencjalnym, mniej podkreślająca wyjątkowość Maryi, a bardziej to, że jest Ona wzorem ucznia Chrystusa³.

Zdaniem niektórych komentatorów decyzja ojców Soboru Watykańskiego II, by dokument poświęcony Maryi dołączyć jako ostatni rozdział Konstytucji dogmatycznej o Kościele, oraz to, w jaki sposób zredagowano tekst 8. rozdziału tej konstytucji, wskazują, iż sobór opowiedział się za tym drugim sposobem uprawiania mariologii (por. Hünermann 2009, 512–13). Należy jednak pamiętać, że takie przedstawienie mariologii zyskało wprawdzie większość głosów ojców soborowych, lecz była to większość niewielka. Ratzinger widział w tym „bardzo pozytywne rozstrzygnięcie”, służące lepszemu rozumieniu Kościoła i Maryi (por. Ratzinger 2016, 338–39). Nie znaczy to jednak, iż w ten sposób wyrażał on swą preferencję dla tego określonego nurtu w refleksji mariologicznej. Jak wskazał S. Zatwardnicki, za tą opinią bawarskiego teologa kryło się przekonanie, że potrzebna jest integracja obu prądów i odnalezienie równowagi między nimi w taki sposób, aby maryjna doktryna i dogmaty z nią powiązane znalazły właściwe miejsce w całości doktryny Kościoła (Zatwardnicki 2023, 105–6).

Wydane już w okresie posoborowym najważniejsze teksty mariologiczne Ratzingera współbrzmiały z tą linią interpretacyjną, która została zaproponowana na Vaticanum II. Ale to współbrzmienie nie oznacza, że źródłem takiego sposobu uprawiania mariologii była dla Ratzingera myśl soborowa. Takie ujęcie mariologii było charakterystyczne dla myśli bawarskiego teologa jeszcze przed okresem soborowym. Jak zwrócił na to uwagę Rainer Hangler, potwierdzają to notatki do wykładów, które Ratzinger prowadził we Fryzyndze w latach 1954–1957 (por. Hangler 2016, 64–69).

Jeśli więc z perspektywy przyjmowanych założeń teologicznych refleksja mariologiczna Ratzingera cechuje się pewną stałością, to można zauważyć, że od pewnego momentu bawarski teolog zwrócił większą uwagę na znaczenie pobożności maryjnej dla życia Kościoła. Szczególnie istotne są tu dwa teksty. Pierwszy to tekst pochodzący z 1979 r., poświęcony miejscu mariologii i pobożności maryjnej w Kościele. Ratzinger sformułował tam następujące postulaty dotyczące kształtowania maryjnej pobożności: należy zachować ścisłą więź mariologii z chrystologią, pobożność maryjna winna otwierać się na całość tajemnicy chrześcijańskiej i nie koncentrować na

² Więcej na ten temat można znaleźć w syntetycznym omówieniu Andrzeja A. Napiórkowskiego (2020, 107–9)

³ Wspomniane dwa nurty cechujące refleksję mariologiczną omawia szczegółowo Stefano De Fiore (1991, 19–107).

jakichś jej fragmentach oraz należy w sposób właściwy zachować napięcie między racjonalnością teologiczną a uczuciowością żywej wiary (Ratzinger 2022c, 432).

Nieco szerzej wypowiedział się Ratzinger na ten temat podczas wywiadu z Vittorio Messori (1984), gdzie wspominał o sześciu zasadach mających kształtować pobożność maryjną. Są to: ścisłe powiązanie maryjnej doktryny, jej dogmatów oraz pobożności z dogmatem chrystologicznym, lektura Biblii w żywym związku z Tradycją, dostrzeganie w Maryi szczególnej syntezy między Starym a Nowym Testamentem, łączenie w wierze wymiaru rozumowego i uczuciowego (racji serca), postrzeganie w Maryi autentycznej figury Kościoła, dostrzeganie w dziewictwie i macierzyństwie Maryi niedościgniętego wzoru postawy wobec Boga dla całego Kościoła, a zwłaszcza dla kobiet (Ratzinger and Messori 2017, 112–14).

Przywołane powyżej wypowiedzi bawarskiego teologa na temat właściwego kształtowania kultu maryjnego w Kościele świadczą, że nie sformułował on wskazań na sposób ściśle zdefiniowanych zasad. Można raczej mówić o istotnych punktach odniesienia, które winny kształtować kult maryjny. Pierwszym jest więc prawda teologiczna, zarówno ta wyrażona w dogmatach chrystologicznych i mariologicznych, jak i prawda dojrzewająca w historii refleksji chrześcijańskiej oraz w wielkiej Tradycji Kościoła. Drugim jest odniesienie tej prawdy do życia Kościoła i jej przeżywanie nie tylko w wymiarze intelektualnym, ale również egzystencjalnym, z odwołaniem się do wymiaru uczuciowego i postrzeganiem w Maryi wzoru do naśladowania.

2. Zakorzenie czci oddawanej Maryi w chrześcijańskim Objawieniu

Pierwszym pytaniem związanym z czcią oddawaną Maryi w Kościele, które w swej teologicznej refleksji podejmuje Ratzinger, jest pytanie o to, czy kult ten jest rzeczywiście wyrazem pierwotnej chrześcijańskiej prawdy. Bawarski teolog podejmuje to zagadnienie, przypominając argumentację, którą podają przeciwnicy kultu maryjnego w tym kontekście. Jest to więc najpierw argumentacja historyczna, według której u początków chrześcijaństwa Maryja nie pełni żadnej ważnej roli – w czasie przepowiadania Jezusa jest raczej pomijana i nie odgrywa żadnej znaczącej funkcji na drodze za Jezusem. Oprócz tego argumentu o charakterze historycznym przeciwnicy kultu maryjnego wysuwają także argumenty o charakterze teologicznym. Według Ratzingera można je sprowadzić do twierdzenia, że dla kultu Maryi nie ma żadnego teologicznego uzasadnienia, ponieważ *credo* Nowego Testamentu nie zawiera odniesienia do Maryi, a przyjęcie przez Sobór Efeski określenia *Theotokos* jest owocem wpływu pozachrześcijańskich mitów o roli Matki, a nie wyrazem zachowania pierwotnej wiary chrześcijańskiej (por. Ratzinger 2022a, 362–63)⁴.

⁴ Ratzinger odnosi się tu przede wszystkim do poglądów zebranych przez Hansa Künga (1974).

W odpowiedzi na powyższe zarzuty Ratzinger sięga po argumentację o charakterze historyczno-teologicznym. Na podstawie lektury Starego Testamentu wskazuje, że postać kobiety i – jak określa ten wymiar – „żeńską linią” obecna w historii narodu wybranego odgrywała kluczową rolę w dziejach Objawienia i przymierza Izraela z Bogiem. Wskazuje więc najpierw, że taką postacią istotną dla całej historii zbawienia pozostaje Ewa. Nawet po grzechu ta, przez którą na świat weszła śmierć, nadal jest „strażniczką pieczęci życia i antytezą śmierci”, bo jako kobieta nosi „klucz życia”, a w ten sposób dotyka tajemnicy samego Boga, od którego życie pochodzi (Ratzinger 2022a, 366; por. Zatwardnicki 2023, 112–13).

Drugie istotne wskazanie, które według Ratzingera daje lektura Starego Testamentu, to stwierdzenie, że w przekazie wiary w jedynego Boga i obietnicy, na której spełnienie czeka Izrael, zasadniczą rolę odgrywają nie tylko ojcowie oraz postaci mężczyzn. Ważne są tu również matki takie jak Sara, Rachela czy Anna. Te kobiety, które początkowo są bezpłodne, są wymownym znakiem zwrócenia się Boga ku małuczki, ale również znakiem tego, że Boża obietnica przewyższa życie fizyczne i że ziemską bezpłodność może stać się prawdziwą płodnością (Ratzinger 2022a, 366–67). Ponadto bawarski teolog wskazuje na pojawienie się w pismach starotestamentowych postaci wielkich wybawicielek, począwszy od Debory w epoce sędziów poprzez Estereę i Judytę. Zdaniem Ratzingera te kobiety, dzięki którym Izrael doświadczył wybawienia, przypominają, że jedynym wybawicielem jest Bóg, który potrafi swoją moc ujawnić właśnie przez to, co słabe. Bóg jako sędzia i wybawiciel oraz Bóg posyłający z zadaniem wybrane kobiety (posłannictwo prorockie) objawia więc swą tajemnicę również poprzez niewiasty (por. Ratzinger 2022a, 367–68; Ratzinger 2022d, 439; por. Siudy 2007, 135; Zatwardnicki 2023, 113–14).

Zatem lektura Starego Testamentu prowadzi, zdaniem bawarskiego teologa, do wniosku, że wiara Izraela kształtuje się nie tylko dzięki męskiej linii przekazu. Również niewiasty mają w tym znaczący udział. Ale dla Ratzingera istotny jest jeszcze jeden motyw pozwalający właściwie ocenić starotestamentową teologię kobiety. Postać kobiety staje się ważna dla teologii Przymierza w tym znaczeniu, że Izrael swoją relację z Bogiem będzie odczytywał jako relację oblubieńczą, gdzie Bóg jest Oblubieńcem, a lud oblubienicą – „jest równocześnie dziewicą i matką” (Ratzinger 2022a, 369). Historyczne objawienie Boga, który poprzez proroków – a zwłaszcza proroka Ozeasza – ukazuje tajemnicę Przymierza jako tajemnicę umiłowania przez Boga Izraela na wzór miłości małżeńskiej, Ratzinger odczytuje jako wskazanie, że wobec jedynego Boga wybrany naród musi stawać jako niewiasta – Córa Syjonu (Ratzinger 2022a, 369; więcej na ten temat: McKenna 2020, 1–18; Zatwardnicki 2023, 114–15).

Jest to oczywiście lektura Starego Testamentu, w której bawarski teolog szuka nie tylko pojedynczych wzorców, ale stara się o odczytanie całej „ekonomii Bożego działania” oraz czyta Biblię w kluczu typologicznym (por. Hahn 2021, 151–52). W ten sposób wskazuje, że omawiane zagadnienia nie mogą być właściwie zrozumiane bez

otwarcia się na lekturę Pisma, która wychodzi poza racje jedynie historyczne, a sięga pytania o Boży zamysł, a więc wchodzi w wymiar refleksji teologicznej – przechodzi od hermeneutyki historycznej do hermeneutyki wiary (por. Blanco Sarto 2013, 27). Pozwala ona uchwycić jedność Starego i Nowego Testamentu oraz to, w jaki sposób Pismo znajduje swe wypełnienie (Zatwardnicki 2023, 131).

Najważniejszy wniosek, który formułuje tutaj bawarski teolog, to ten, że ta starotestamentowa linia z jednej strony objawia rzeczywistość stworzenia i wybrania, bowiem w kobietach i matkach Izraela, w ich bezpłodności, która stała się płodna, w ich działaniu wybawiającym ujawnia się prawda o stworzeniu obdarowanym przez Boga. A jednocześnie ta starotestamentowa linia pozostaje nadal „niedokończona” i oczekująca spełnienia. To spełnienie nadejdzie dopiero wraz z pojawieniem się nowotestamentowej Niewiasty, która będzie uosabiać prawdziwą Córę Syjonu oraz stanie się Matką Odkupiciela (Ratzinger 2022a, 369; por. także Siudy 2007, 135–36; Zatwardnicki 2023, 122–23).

Ratzinger jest świadomy tego, że taka lektura Starego i Nowego Testamentu, która prowadzi do odnalezienia w Maryi spełnienia się całej starotestamentowej linii i widzi w Niej uosobienie starotestamentowych zapowiedzi i oczekiwań, możliwa jest jedynie z perspektywy typologicznej, a więc dostrzegającej całość Bożego planu i spełnienie się Bożych obietnic w Maryi w sposób możliwy do odczytania w lekturze Pisma otwartej na wielość jego sensów (Ratzinger 2022a, 373–74; więcej na ten temat: Zatwardnicki 2023, 122–25).

Ale szczególna rola Maryi i Jej jedyne miejsce w historii zbawienia łączą się dla Ratzingera przede wszystkim z dogmatem chrystologicznym, a dokładniej z prawdą o zjednoczeniu w Chrystusie natury boskiej i ludzkiej. Stwierdza bawarski teolog: „macierzyństwo Maryi ma głęboki związek z tajemnicą wcielenia jako taką i sięga aż do samego misterium” oraz „dopiero wtedy, gdy chrystologia jest pomyślana tak radykalnie, że dotyka także Maryi i staje się mariologią, sama jest tak radykalna, jak musi być z perspektywy wiary Kościoła”. To właśnie prawda dogmatu chrystologicznego domaga się według Ratzingera prawdy o dziewiczym poczęciu przez Maryję Jezusa i we właściwej mariologii broniona jest chrystologia (Ratzinger 2022a, 375–76).

Argumentacja Ratzingera broniąca dziewiczego poczęcia przez Maryję obejmuje dwa wymiary. Pierwszy ma charakter historyczny. Bawarski teolog odnosi się do zarzutów, które w imię późnego pochodzenia tekstów w Ewangeliach Mateusza i Łukasza, mówiących o dziewiczym poczęciu, podważają jej historyczne zakorzenienie. W myśl tej krytyki historyczne pochodzenie tej idei byłoby późne. Ratzinger wskazuje najpierw, że sami ewangeliści korzystali tutaj z tradycji już wcześniej obecnej. I jeśli nawet każdy z nich opracował ją nieco inaczej, to tradycja ta ich wyprzedzała. Bawarski teolog jest też zdania, że tradycja ta została włączona do kanonu Pisma dopiero później, ponieważ wcześniej przechowywana była ona w wąskim kręgu prywatnym i rodzinnym, związanym z Maryją. Dopiero po śmierci Maryi tradycja ta

mogła być rozpowszechniona – a więc późna jest publikacja, a nie sama tradycja (Ratzinger 2022a, 380–81 i 386; Ratzinger 2015, 70; por. także Siudy 2007, 136–37; Zatwardnicki 2023, 119–22).

Zdaniem Ratzingera na prawdę o dziewiczym poczęciu Maryi wykluczyć także należy wpływ idei o dziewiczych narodzinach obecnych w innych religiach. W swej argumentacji wskazuje on na zasadniczą odmienną przekaz nowotestamentowego od przekazu obecnego w innych religiach, bowiem w historii religii nie ma właściwych paraleli dla tradycji chrześcijańskiej. W tej ostatniej nie mówi się o jakimś kosmicznym przełomie czy o fizycznym kontakcie Boga z człowiekiem, lecz jest to historia pełnej pokory zgody wobec Bożych planów (Ratzinger 2022a, 386–87; Ratzinger 2015, 71; por. także Ratzinger 2017, 221).

Drugi wymiar argumentacji Ratzingera odnosi się do rozumnego charakteru teologicznej prawdy o dziewiczym poczęciu. Należy dodać, że sam Ratzinger w odniesieniu do tej prawdy napisał słowa, które z perspektywy czasu ocenił jako niezbyt szczęśliwe. Chodzi o *passus* z *Wprowadzenia w chrześcijaństwo* (2017), w którym bawarski teolog stwierdza: „Synostwo Boże Jezusa nie polega, według wiary Kościoła, na tym, że Jezus nie miał człowieka za ojca. Nauka o bóstwie Jezusa pozostałaby nienaruszona, choćby pochodził On z normalnego ludzkiego małżeństwa. Synostwo Boże, o którym mówi wiara, nie jest bowiem faktem biologicznym, tylko ontologicznym” (Ratzinger 2017, 221–22). W późniejszych tekstach niemiecki teolog bardzo wyraźnie opowiada się za realnym charakterem dziewiczego poczęcia i wskazuje, że we wspomnianym fragmencie wyraził się niejasno, chcąc podkreślić różnicę pomiędzy biologicznym a ontologicznym sposobem myślenia (Ratzinger 2022a, 384).

Zdaniem Ratzingera za prawdą o dziewiczym poczęciu Jezusa przez Maryję przemawia najpierw to, że choć jawi się ona jako nieprawdopodobna, to jednocześnie nie jest niemożliwa. Jeśli bowiem zakłada się niemożność takiego wydarzenia, wiąże się to z określoną wizją świata i wizją Boga – zakłada się, że działanie Boga w świecie materialnym jest niemożliwe. Stąd właściwa przyczyna w nieakceptacji dziewictwa Maryi leży w założeniach związanych z obrazem świata i wynikającym z tego przekonaniem, że Bóg nie może osiągnąć ziemskiej historii. Ostatecznie więc wiara w dziewictwo Maryi wiąże się ściśle z obrazem Boga i pytaniem o to, czy On może być Bogiem mającym moc stwórczą (Ratzinger 2022a, 388–90).

Należy więc stwierdzić, że dla Ratzingera szczególna rola Maryi w historii zbawienia jest poświadczona przez lekturę Pisma. Argumentacja biblijna jest tu oparta na lekturze całościowej, zdolnej wychwycić sens wyłaniający się ponad lekturą pojedynczych tekstów. Ponadto ta szczególna rola Maryi jest według bawarskiego teologa poświadczona przez starożytną tradycję chrześcijańską i jest nierozzerwalnie powiązana z właściwym rozumieniem tajemnicy Boga i dogmatu chrystologicznego. Można więc powiedzieć, że cześć oddawana Maryi dojrzewa w łonie Kościoła nie jako coś będącego obok czi oddawanej Bogu w Chrystusie, ale jako coś dogłębnie powiązanego z tą czią.

3. Rola maryjnej pobożności w Kościele

Dla Ratzingera właściwe rozumienie Maryi i Jej roli w Kościele ściśle łączy się z ekonomiczną Objawienia i prawdą o Bogu. Jak wyżej zostało to ukazane, dojrzewanie czci dla Maryi, przyjmujące dość wcześnie kształt w pierwotnym dogmacie maryjnym o dziewiczym poczęciu, jest wyrazem spotkania tych dwóch wymiarów. Dla bawarskiego teologa treść pobożności maryjnej nie sprowadza się jednak tylko do tego pierwotnego dogmatu mówiącego o dziewiczym poczęciu przez Maryję i o Jej prawdziwym statusie Matki Boga. Podejmując refleksję nad tym zagadnieniem, Ratzinger omawia również dogmat o niepokalanym poczęciu Najświętszej Maryi Panny oraz o Jej wniebowzięciu (por. Ratzinger 2022a, 390–402).

W niniejszym opracowaniu nie trzeba szczegółowo zagłębiać się w to, jak bawarski teolog komentuje treść tych dogmatów. Właściwie i krytycznie interpretowane są one miarą dla maryjnej pobożności jako prawdy ściśle powiązanej z lekturą Pisma, ojców, liturgii i krytyczną refleksją teologiczną (Blanco Sarto 2013, 30; Siudy 2007, 137; por. także Wojtczak 2014, 344).

Charakterystyczne dla Ratzingera podejście do prawd mariologicznych z perspektywy teologa racjonalnie i krytycznie je interpretującego nie oznacza jednak, że zatrzymuje się on tylko na tym wymiarze w refleksji nad tajemnicą Maryi. Bawarski teolog uważa, że potrzeba również postawy pobożności i czci wobec tajemnicy Maryi. Pobożność maryjna i oddawanie chwały Maryi wynikają bowiem z nakazu, który jest głęboko wpisany w początki Kościoła. Zdaniem Ratzingera Kościół oddala się od słowa biblijnego, jeśli milknie w nim cześć oddawana Maryi, bowiem nie spełnia słowa, które w *Magnificat* proroczy o sobie wypowiedziała Maryja: „Odtąd błogosławioną nazywać mnie będą wszystkie pokolenia” (Łk 1,48) (Ratzinger 2022b, 405–6).

Znamienne jednak jest to, że Ratzinger argumentuje za koniecznością właściwie oddawanej czci Maryi nie tylko z powodu tego, że taki nakaz został sformułowany na kartach Pisma. Argument biblijny ma dla niego swe głębokie uzasadnienie. Dla tego teologa fundamentem czci oddawanej Maryi jest to, że zaniehbując tę cześć, nie oddaje wystarczającej chwały Bogu, który działał i stał się bliski właśnie w osobie Maryi. Bóg bowiem – Bóg Abrahama, Izaaka i Jakuba – ukazuje swoje oblicze właśnie przez ludzkie oblicza, a Maryja jest jedną z tych osób, które przynależą do imienia Boga szczególnie. W Niej odsłania się część tajemnicy Boga, która inaczej umyka człowiekowi (Ratzinger 2022b, 406; por. także Wojtczak 2014, 344).

Szczególnym wyrazem pobożności maryjnej jest *Pozdrowienie Anielskie*. Jak podkreśla omawiany autor, ta modlitwa ułożona nie przez ludzi prowadzi do spojrzenia na Maryję jako uosobienie Córy Syjonu – oblubienicy Boga i jednocześnie każe na Nią spoglądać jako na uosobienie tajemnicy Kościoła. A to oznacza, że cześć oddawana Maryi nie jest tylko uwielbieniem Jej osobistej wielkości, ale zarazem wskazaniem na Nią jako całkowicie otwartą Bożą łaskę („raduj się, pełna łaski”) i całkowicie

otwartą na działanie Boga (Ratzinger 2022b, 408–9). Maryja jest więc przywoływana, ale zarazem przywoływany jest Bóg i Jego łaskawe działanie oraz tajemnica Kościoła w jego wymiarze osobowym, a nie tyle strukturalnym, a więc w wymiarze kogoś, kto jest obdarzony łaską i wezwany przez Boga⁵.

Właściwy pojmowany kult maryjny prowadzi więc do osobowego pojmowania Kościoła. Stwierdza Ratzinger, że spojrzenie skierowane na Maryję chroni przed tym, aby Kościoła nie pojmować w perspektywie „męskiej, aktywistyczno-socjologicznej”; ale z perspektywy tajemnicy oblubieńczej miłości i macierzyństwa (Ratzinger 2022c, 424–25).

Do tej idei Ratzinger powróci już jako Benedykt XVI. Podczas swego pontyfikatu kilkakrotnie wspominał on o roli „profilu maryjnego” albo „zasady maryjnej” w Kościele⁶. Spośród tych wypowiedzi warto przywołać to, co papież powiedział w homilii wygłoszonej 25 III 2006 r. podczas Eucharystii połączonej z wręczeniem nowym kardynałom pierścienia kardynalskiego. Papież, przywołując nauczanie ojców Kościoła o wielkości Maryi ukazanej w scenie zwiastowania podkreślił, że akt wręczenia pierścieni kardynalskich w tym dniu jest dobrą okazją dla przypomnienia, że „zasada maryjna” w Kościele jest czymś bardziej pierwotnym i fundamentalnym niż „zasada Piotrowa”, ponieważ w Maryi spotyka się samą istotę Kościoła (Benedykt XVI 2005b). Tę wrażliwość na znaczenie odniesienia do Maryi ukazuje również podtrzymanie przez Benedykta XVI zwyczaju, który towarzyszył Janowi Pawłowi II, by na końcu encyklik przywołać osobę Maryi. Wszystkie trzy encykliki Benedykta XVI kończą się w ten sposób (*DCE* 42; *SpSal* 49–50; *CinV* 79), choć wcześniejsi papieże – jak Paweł VI czy Jan XXIII – nie mieli tego zwyczaju.

Wspomniane powyżej rozumienie pobożności maryjnej ściśle powiązane z tajemnicą Kościoła u Ratzingera znajduje swój wyraz również w przekonaniu, że autentyczna pobożność maryjna musi być głęboko zakorzeniona w liturgii. Bawarski teolog pisze o kilku cechach pobożności maryjnej z tego wynikających. Jest to najpierw adwentowy charakter pobożności maryjnej, koncentrującej się wokół radosnego oczekiwania i takich tajemnic, jak zwiastowanie, narodzenie Pańskie, ofiarowanie Pańskie. W tym znaczeniu pobożność maryjna jest ukierunkowana inkarnacyjnie, a więc uczy przygotowania na przyjście Pana oraz potem na narodziny Kościoła. Ale jest to również pobożność kształtowana przez wymiar pasyjny zapoczątkowany w życiu Maryi zapowiedzią Symeona (por. Łk 2,35), doświadczeniem odrzucenia

5 Stwierdza Ratzinger: „W teologii nie należy sprowadzać osoby do rzeczy, lecz rzecz do osoby. Eklezjologia o charakterze wyłącznie strukturalnym musi zdegenerować Kościół do programu działania. Dopiero przez element maryjny sfera aktywna zostaje w pełni ugruntowana w wierze i tym samym zostaje osiągnięta ludzka odpowiedniość względem rzeczywistości wcielonego Logosu” (Ratzinger 2022c, 426). Por. także Havlík 2023, 95–99.

6 Więcej na ten temat: Borto 2012, 228–29. Benedykt XVI, nawiązując do maryjnego profilu czy zasady maryjnej w Kościele, przywołał myśl Hansa Ursa von Balthasara, który w wydanej wspólnie z Ratzingerem książce, pisał o maryjnym profilu Kościoła (por. Ratzinger and Balthasar 2007, 111–28).

(por. Mk 3,31–35; J 2,4) i krzyża. Wreszcie pobożność maryjna kształtuje się też eschatologicznie poprzez dogmat o wniebowzięciu (Ratzinger 2022c, 431–32).

W tych wszystkich wskazaniach można dostrzec, że dla bawarskiego teologa właściwa pobożność maryjna swą harmonię z prawdą Objawienia zachowuje dzięki żywemu kontaktowi z liturgicznym życiem Kościoła, ponieważ to w nim Biblia, dogmatyczna prawda oraz praktyka życia spotykają się razem i tworzą harmonijną całość.

Warto odnotować, że przywołane powyżej teksty Ratzingera powstawały już za czasów, kiedy pełnił on posługę biskupią. Można powiedzieć, iż zwrócenie przez niego uwagi na znaczenie maryjnej pobożności dojrzało w nim właśnie w ściślejszej więzi ze spotkaniem z wiarą wiernych. Jak zwrócił na to uwagę Zatwardnicki, Ratzinger, po początkowo okazywanej rezerwie, z czasem zaczął mocniej doceniać znaczenie zmysłu wiary i jego rolę w kształtowaniu doktryny maryjnej i refleksji teologicznej (Zatwardnicki 2023, 110).

Warto także dodać, że już jako papież Ratzinger wielokrotnie dał wyraz temu, iż docenia bardziej prywatne formy wyrazu pobożności maryjnej i te, które mają charakter pozaliturgiczny. Wymownym tego znakiem są modlitwy skierowane do Maryi, które Benedykt XVI wypowiedział podczas swych podróży apostolskich. Jest wśród nich modlitwa w kaplicy objawień maryjnych w Fatimie (12 V 2010), której towarzyszył akt ofiarowania złotej róży (Benedykt XVI 2010b), modlitwa skierowana do Maryi zwanej „Madonna della Quercia” podczas podróży do diecezji Viterbo (Benedykt XVI 2009b), modlitwa przy statule Maryi w Wiedniu (Benedykt XVI 2007b) – oprócz jeszcze innych okazji, jak coroczna modlitwa w dniu 8 grudnia przy statule Niepokalanie Poczętej w Rzymie czy w innych miejscach związanych z czcią maryjną, które jako papież nawiedzał. Może jednym z bardzo wymownych przykładów tak przeżywanej pobożności jest homilia wygłoszona w 2011 r. podczas niesporów w sanktuarium maryjnym Etzelsbach w Niemczech. W dużej części jest to przepiękny teologiczny komentarz do obrazu tam obecnego i przedstawiającego Pietę oraz do niezwykłych szczegółów zawartych na tym obrazie. Benedykt XVI zwrócił uwagę, że na tym wizerunku pozycja Ukrzyżowanego nie jest zwyczajna. Jego przebitý bok nie jest widoczny, ponieważ jest od strony trzymającej Jego ciało Matki. I mówił:

Tutaj, w Etzelsbach, rana w boku jest ukryta, gdyż ciało jest obrócone właśnie w drugą stronę. Wydaje mi się, że takie przedstawienie kryje głęboki sens, ujawniający się dopiero wtedy, gdy uważnie mu się przyjrzymy: w cudownym wizerunku z Etzelsbach serca Jezusa i Jego Matki zwrócone są ku sobie; serca zbliżają się do siebie. Wzajemnie obdarowują się miłością. Wiemy, że serce jest także narządem w którym umiejscawia się najgłębszą wrażliwość na innych, jak również głębokie współczucie. W sercu Maryi jest miejsce na miłość, którą Jej boski Syn chce obdarzyć świat (Benedykt XVI 2011).

We wszystkich tych przypadkach Benedykt XVI powiązał pobożność maryjną ze czcią oddawaną Maryi lokalnie, w nawiązaniu do miejscowej tradycji pobożnościowej. Można więc powiedzieć, że w ten sposób ujawniło się to, co sam o sobie powiedział w przywołanym powyżej wywiadzie z Messorim, iż z biegiem lat postać Maryi coraz bardziej stawała mu się droga. Trudno bowiem znaleźć we wcześniejszych tekstach, a zwłaszcza jego homiliach, tak mocno obecne odwołania do niezwiązanych bezpośrednio z biblijną tradycją wyrazów pobożności maryjnej.

Dodajmy, że dla Benedykta XVI to docenienie znaczenia pobożności maryjnej nie ograniczyło się jedynie do osobistej praktyki wiary. Niemiecki papież dał temu wyraz również w adhortacji apostołskiej *Verbum Domini*. Stwierdził tam:

Zachęcam również naukowców do dalszego zgłębiania relacji między mariologią i teologią słowa. Może z tego wyniknąć wielka korzyść zarówno dla życia duchowego, jak i dla studiów teologicznych i biblijnych. To bowiem, co mądrości wiary udało się dociec na temat Maryi, mieści się w samym centrum prawdy chrześcijańskiej. W rzeczywistości nie można myśleć o wcieleniu Słowa w oderwaniu od wolności tej młodej kobiety, która przez swoje przyzwolenie przyczynia się w sposób decydujący do tego, by Odwieczny wszedł w czas. Jest Ona figurą Kościoła wsłuchującego się w Słowo Boże, które w Niej staje się ciałem. [...] Pobożne i pełne miłości wpatrywanie się w postać Maryi jako wzoru i archetypu wiary Kościoła ma zasadnicze znaczenie, aby również dzisiaj doszło do rzeczywistej zmiany modelu relacji Kościoła ze Słowem, zarówno w zakresie modlitewnego słuchania, jak i ofiarnego zaangażowania w za kresie misji i głoszenia Słowa (VD 27–28).

Ostatnim aspektem, który trzeba tu poruszyć i który ma też ścisły związek z wyrazami pobożności maryjnej przywołanymi powyżej, jest jej powiązanie z uczuciowym wymiarem wiary. Znamienne jest tu stwierdzenie bawarskiego teologa, że w ten sposób przeżywanie wiary zostaje umieszczone w napięciu pomiędzy jej racjonalnym wymiarem a wymiarem obejmującym myślenie sercem. Zdaniem Ratzingera serce potrafi czasami „widzieć więcej niż zwykły intelekt”, co przypominali ojcowie Kościoła w nawiązaniu do słów Mt 5,8 mówiących o błogosławionych czystego serca. Stąd pobożność maryjna ma za zadanie „budzenie serca i oczyszczanie go w wierze” oraz przeciwdziałanie rozbiciu człowieka, który swej racjonalności nie przeżywa w jedności osoby (Ratzinger 2022c, 433)⁷. Jerzy Szymik, komentując rozumienie maryjnej pobożności u Ratzingera i potem Benedykta XVI, pisze, że jej istotą jest „serdeczność” – a więc obejmuje ona drogę serca, a nie zdystansowany racjonalizm (Szymik 2015, 221–24 i 236–37).

Nie należy tego rozumieć w tym znaczeniu, że w uprawianiu teologii u bawarskiego teologa dokonał się jakiś głęboki przełom. W swej refleksji teologicznej

⁷ Ten ścisły związek poznania wiary z widzeniem sercem u Ratzingera omawia szerzej Szymik (2010, 47–50).

Ratzinger od początku był wrażliwy na sposób uprawiania teologii łączący racjonalność z poznaniem dostępnym czystemu sercu (więcej na ten temat zob.: Szymik 2022; Wright 2023). Jednocześnie jednak można stwierdzić, że jego mariologia i maryjna pobożność zostały mocniej naznaczone tym serdecznym odniesieniem do Maryi i docenieniem różnych pobożnych wyrazów wiary ludu Bożego, do których wcześniej Ratzinger podchodził z pewną ostrożnością. Racjonalność refleksji nad tajemnicą Maryi i pobożności maryjnej spotkały się więc z poznaniem, które otwiera się przed sercem.

Zakończenie

Analiza twórczości Ratzingera pozwala na wyciągnięcie kilku istotnych wniosków odnoszących się do jego spojrzenia na pobożność maryjną i jej znaczenie w życiu Kościoła. Należy najpierw podkreślić, że dla bawarskiego teologa zagadnienie pobożności maryjnej nie może być ujmowane bez ścisłego związku z refleksją mariologiczną. Ratzinger od początku starał się ukazać, jak chrześcijańskie spojrzenie na Maryję głęboko jest zakorzenione w Objawieniu i łączy się z jego logiką. Starał się też o to, aby w uprawianiu mariologii – zwłaszcza wobec tendencji dążących do podkreślania jedynej roli Maryi (mariologia chrystotypiczna) – zachować właściwą równowagę i uwzględnić także postulaty mariologii eklezjotypicznej, a więc refleksji, w której kładzie się akcent nie na osobiste przywileje Maryi, lecz na Jej wzorcowy charakter dla życia Kościoła. Temu intelektualnemu ukierunkowaniu towarzyszyła jednak pewna przemiana w wymiarze praktyki. O ile bowiem przez Ratzingera jako teologa tradycyjna pobożność maryjna wyniesiona z domu początkowo była traktowana z pewnym dystansem, o tyle wraz z biegiem czasu coraz bardziej zaczął doceniać znaczenie wyrazów pobożności maryjnej w życiu Kościoła. Co znamienne, ten „zwrot ku pobożności maryjnej” nie oznaczał jakiejś rewizji w refleksji teologicznej, ale raczej rodził się z doświadczenia życia Kościoła, które coraz lepiej ujmowało relację między Pismem a Tradycją.

Drugi istotny wniosek wynikający z przeprowadzonej analizy wiąże się z rozumieniem samej pobożności maryjnej. Dla Ratzingera autentyczna pobożność maryjna ściśle łączy się z logiką samego Objawienia oraz autentyczną czcią Boga w duchu chrystocentrycznym. Nawiązują do tego teksty bawarskiego teologa, w których ukazuje on znaczenie kobiety w historii Objawienia oraz to, jak Nowy Testament przedstawia Maryję i jak z tej lektury Pisma rodzi się postrzeżenie Maryi jako Niewiasty, w której w pełni zrealizowała się tajemnica Kościoła-Oblubienicy Chrystusa. O tym mówią także i te teksty, w których niemiecki teolog ukazuje, że dogmaty maryjne, a zwłaszcza pierwotny dogmat o macierzyństwie Maryi i związany z nim tytuł Matki Boga, łączą się ściśle z dogmatami chrystologicznymi i z rozumieniem samego Boga.

Nie są więc one zwykłym wyrazem czci dla samej wielkości Maryi, lecz wychwalając wielkie dzieła, które Bóg Jej uczynił, kierują ku Bogu i pozwalają rozumieć Jego wielkość.

Wreszcie należy wspomnieć, że w twórczości bawarskiego teologa można wskazać cały szereg konkretnych uwag pozwalających uchwycić znaczenie aktów pobożności maryjnej w Kościele. Pozwalają one najpierw docenić lokalne tradycje i sposoby czci okazywane Maryi, ale także uczą, że w spotkaniu z Bogiem ważne jest zaangażowanie serca, a nie tylko wymiar intelektualny. Jeśli w jakiejś mierze to cechowało całość teologii Ratzingera i potem Benedykta XVI, to w wymiarze pobożności maryjnej dojrzało z biegiem czasu. Mariologia i związana z nią pobożność maryjna, pozostając ściśle racjonalna, stawała się u Ratzingera i potem Benedykta XVI coraz bardziej przepelniona sercem.

Bibliografia

- Benedykt XVI. 2005a. *Encyklika Deus caritas est.* (= DCE).
- Benedykt XVI. 2005b. "Omelia di sua Santità Benedetto XVI. Solennità dell'Immacolata Concezione della Beata Vergine Maria, 8 dicembre 2005," http://www.vatican.va/holy_father/benedict_xvi/homilies/2005/documents/hf_ben-xvi_hom_20051208_anniv-vat-council_it.html.
- Benedykt XVI. 2007a. *Encyklika Spe salvi.* (= SpSal).
- Benedykt XVI. 2007b. "Gebet vor der Mariensäule," https://www.vatican.va/content/benedictxvi/de/prayers/documents/hf_ben-xvi_20070907_prayer-vienna.html.
- Benedykt XVI. 2009a. *Encyklika Caritas in veritate.* (= Cin V).
- Benedykt XVI. 2009b. "Preghiera alla Madonna della Quercia," https://www.vatican.va/content/benedict-xvi/it/prayers/documents/hf_ben-xvi_20090906_prayer-madonna-quercia.html.
- Benedykt XVI. 2010a. Adhortacja apostolska *Vebrum Domini.* (= VD).
- Benedykt XVI. 2010b. "Preghiera alla Madonna. 12 maggio 2010," https://www.vatican.va/content/benedict-xvi/it/prayers/documents/hf_ben-xvi_20100512_prayer-fatima.html.
- Benedykt XVI. 2011. "Nieszpory maryjne. Homilia Ojca Świętego 23 września 2011," https://www.vatican.va/content/benedict-xvi/pl/speeches/2011/september/documents/hf_ben-xvi_spe_20110923_vespers-etzelsbach.html.
- Blanco Sarto, Pablo. 2013. "Myśl teologiczna Josepha Ratzingera." *Teologia w Polsce* 7 (2): 23–43. <https://doi.org/10.31743/twp.2013.7.2.02>.
- Borto, Paweł. 2012. "Profil maryjny Kościoła: eklezjologiczne implikacje nauczania papieży." *Studia Theologica Varsaviensia* 50 (2): 223–43.
- De Fiore, Stefano. 1991. *Maria nella teologia contemporanea*. 3rd ed. Serie Pastorale e di Studio 6. Roma: Centro di Cultura Mariana "Madre della Chiesa".
- Góźdz, Krzysztof, and Marzena Górecka, eds. 2022. "Od Wydawcy." In *Pochodzenie i przeznaczenie. Nauka o stworzeniu – antropologia – mariologia*, by Joseph Ratzinger, translated by Joachim Kobienia, 505–24. Opera Omnia 5. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Hahn, Scott. 2021. *Przymierze i komunია: Teologia biblijna papieża Benedykta XVI*. Translated by Dominika Krupińska. Kraków: Esprit.

- Hangler, Rainer. 2016. *Juble, Tochter Zion: Zur Mariologie von Joseph Ratzinger/Benedikt XVI*. Ratzinger-Studien 9. Regensburg: Pustet. <https://public.ebookcentral.proquest.com/choice/publicfullrecord.aspx?p=4514704>.
- Havlík, Petr. 2023. "Il volto mariano della Chiesa e il volto ecclesiale di Maria nel pensiero di Joseph Ratzinger-Benedetto XVI." *AUC Theologica* 13 (1): 91–108. <https://doi.org/10.14712/23363398.2023.17>.
- Hünemann, Peter. 2009. "Theologische Kommentar zur dogmatischen Konstitution über die Kirche *Lumen gentium*." In *Sacrosanctum Concilium, Inter mirifica, Lumen gentium*, vol. 2 of *Herders Theologischer Kommentar zum Zweiten Vatikanischen Konzil*, edited by Peter Hünemann and Bernd Jochen Hilberath, 263–582. Freiburg im Breisgau: Herder.
- Küng, Hans. 1974. *Christ sein*. München: Piper.
- McKenna, Mary Frances. 2020. "The Female Line in the Bible. Ratzinger's Deepening of the Church's Understanding of Tradition and Mary." *Religions* 11 (6): article no. 310. <https://doi.org/10.3390/rel11060310>.
- Menke, Karl-Heinz. 2002. *Incartrato nel seno della Vergine Maria: Maria nella storia di Israele e nella Chiesa*. Cinisello Balsamo: San Paolo.
- Napiórkowski, Andrzej Adam. 2020. *Maryja jest piękna: Zarys mariologii i maryjności*. 2nd ed. Jasna Góra: Paulinianum.
- Napiórkowski, Stanisław Celestyn. 1993. "O mariologii eklezjotycznej." In *Matka Jezusa pośród pielgrzymującego Kościoła*, edited by Jan Sergiusz Gajek and Kazimierz Pek, 19–36. Theotokos. Seria Mariologiczna 4. Warszawa: Wydawnictwo Księży Marianów.
- Ratzinger, Joseph. 2015. *Jezus z Nazaretu: Studia o chrystologii*. Edited by Krzysztof Gózdź and Marzena Górecka. Translated by Marzena Górecka and Wiesław Szymona. Vol. 1. Opera Omnia 6.1. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Ratzinger, Joseph. 2016. "Sobór w drodze: Spojrzenie wstecz na drugą sesję Soboru Watykańskiego II." In *O nauczaniu II Soboru Watykańskiego: Formułowanie – przekaz – interpretacja*, edited by Krzysztof Gózdź and Marzena Górecka, translated by Wiesław Szymona, 1:313–58. Opera Omnia 7.1. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Ratzinger, Joseph. 2017. "Wprowadzenie do chrześcijaństwa: Wykłady o apostołskim wyznaniu wiary." In *Wprowadzenie do chrześcijaństwa: Wyznanie – chrzest – naśladowanie*, edited by Krzysztof Gózdź and Marzena Górecka, translated by Robert Biel and Marzena Górecka, 25–300. Opera Omnia 4. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Ratzinger, Joseph. 2022a. "Córa Syjonu: Rozważania o maryjnej wierze Kościoła." In *Pochodzenie i przeznaczenie: Nauka o stworzeniu – antropologia – mariologia*, edited by Krzysztof Gózdź and Marzena Górecka, translated by Joachim Kobienia, 359–402. Opera Omnia 5. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Ratzinger, Joseph. 2022b. "Pełna łaski: Elementy pobożności maryjnej." In *Pochodzenie i przeznaczenie. Nauka o stworzeniu – antropologia – mariologia*, edited by Krzysztof Gózdź and Marzena Górecka, translated by Joachim Kobienia, 405–19. Opera Omnia 5. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Ratzinger, Joseph. 2022c. "Rozważania o pozycji mariologii i pobożności maryjnej w całokształcie teologii i wiary." In *Pochodzenie i przeznaczenie: Nauka o stworzeniu – antropologia – mariologia*, edited by Krzysztof Gózdź and Marzena Górecka, translated by Joachim Kobienia, 420–33. Opera Omnia 5. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Ratzinger, Joseph. 2022d. "Znak niewiasty: Próba wprowadzenia do encykliki 'Redemptoris Mater'." In *Pochodzenie i przeznaczenie: Nauka o stworzeniu – antropologia – mariologia*,

- edited by Krzysztof Gózdź and Marzena Górecka, translated by Joachim Kobienia, 434–52. Opera Omnia 5. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Ratzinger, Joseph, and Hans Urs von Balthasar. 2007. *Maryja w tajemnicy Kościoła*. Translated by Wiesław Szymona. Kraków: WAM.
- Ratzinger, Joseph, and Vittorio Messori. 2017. “Raport o stanie wiary.” In *W rozmowie z czasem*, by Joseph Ratzinger, edited by Krzysztof Gózdź and Marzena Górecka, 1:29–186. Opera Omnia 13.1. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Ratzinger, Joseph, and Peter Seewald. 2017. “Bóg i świat.” In *W rozmowie z czasem*, by Joseph Ratzinger, edited by Krzysztof Gózdź and Marzena Górecka, 2:417–758. Opera Omnia 13.2. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Rowland, Tracey. 2008. *Ratzinger’s Faith: The Theology of Pope Benedict XVI*. Oxford: Oxford University Press.
- Siudy, Teofil. 2007. “Maryjna wiara i kult w ujęciu kard. Josepha Ratzingera – papieża Benedykta XVI.” *Salvatoris Mater* 9 (3–4): 134–41.
- Szymik, Jerzy. 2010. *Theologia benedicta*. Vol. 1. Katowice: Księgarnia św. Jacka.
- Szymik, Jerzy. 2015. *Theologia benedicta*. Vol. 3. Katowice: Księgarnia św. Jacka.
- Szymik, Jerzy. 2022. “‘Niebo ma serce.’ Tezy, komentarze, medytacje.” In *Caritas Christi urget nos: Księga Jubileuszowa dedykowana Ojcu Profesorowi Piotrowi Liszce CMF*, 175–87. Wrocław: Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu.
- Wojtczak, Adam. 2014. “The Characteristic Aspects of Benedict XVI’s Teachings on Mary.” *Gregorianum* 95 (2): 327–48.
- Wright IV, William M. 2023. “Augustine and ‘the Pure in Heart’ in Benedict XVI’s Jesus of Nazareth.” *Wrocławski Przegląd Teologiczny* 31 (2): 219–41. <https://doi.org/10.34839/WPT.2023.31.2.219241>.
- Zatwardnicki, Sławomir. 2023. “Christological ‘Once for All’ of the Revelation versus Marian Dogmas in Joseph Ratzinger’s Theology.” *Wrocławski Przegląd Teologiczny* 31 (2): 85–136. <https://doi.org/10.34839/WPT.2023.31.2.85-136>.